

Doktori értekezés tézisei

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR

Nyelvtudományi Doktori Iskola

vezető: Prof. Dr. Bańcerowski Janusz DSc, egyetemi tanár

Magyar Nyelvészeti Doktori Program

vezető: Prof. Kiss Jenő akadémikus

FUNKCIÓ ÉS KIVITELEZÉS A MEGAKADÁSJELENSÉGEKBEN

Horváth Viktória

Témavezető:

Prof. Dr. Gósy Mária DSc, egyetemi tanár

Budapest
2009

1. BEVEZETÉS

A spontán beszéd tervezése és kivitelezése egyszerre megy végbe: a beszélő az aktuális kivitelezés közben már a közlés folytatásán gondolkodik, vagyis megtervezi a gondolatok sorrendjét és azok nyelvi formáját. A két folyamat egyidejű működéséből adódnak a beszéd folyamatosságát megakasztó jelenségek, amelyek egyúttal időt is biztosítanak a beszélő számára a tervezési, önellenőrzési és korrekciós folyamatokhoz. A megakadásjelenségek két nagyobb csoportra oszthatók. A bizonytalanságból adódó megakadások (hezitálások, újraindítások, ismétlések stb.) a fogalmi szint és a nyelvi tervezés közötti problémákat jelzik: a beszélő még nem tudja vagy nem döntötte el, hogy milyen nyelvi forma a legmegfelelőbb a közlés megvalósításához; nemegyszer még a tartalomban is bizonytalan lehet. A téves kivitelezések (vagyis amikor tényleges hibát tartalmaz a felszíni szerkezet) nagyon sokfélék lehetnek, minden tervezési szinten megjelenhetnek (Gósy 2005).

A megakadásjelenségek nyelvészeti szempontú tanulmányozásának alapjául sokáig a legnagyobb nyelvbotlásgyűjtemény, a Meringer–Mayer- korpusz szolgált. Az ötvenes-hatvanas évektől kezdve nagymértékben nőtt a bizonytalanságok és hibák elemzését célzó kutatások száma, elsősorban az amerikai angol, a brit és a német nyelvre (vö. Mahl 1956, Maclay–Osgood 1959, Bernstein 1962, Boomer 1965). A magyar nyelvre vonatkozóan a megakadásjelenségek rendszerszerű vizsgálata a kilencvenes évek végén indult (Gósy 1998, Huszár 1998); az elmúlt években az egyre bővülő nyelvbotlás- és spontánbeszéd-korpuszoknak köszönhetően a megakadások elemzése a pszicholingvisztika és a fonetika tudományának egyik fő területe lett. A megakadásjelenségek vizsgálatának legfontosabb célja a beszédtervezési és önellenőrzési folyamatok minél pontosabb feltérképezése, amelyek közvetlenül nem tanulmányozható, rejtetten működő mechanizmusok. A felszíni szerkezet hibái ugyanazoknak a mechanizmusoknak a „működési eredményei”, mint a hibátlan közlések, ezért a megakadások egyfajta „ablakok” a rejtetten működő folyamatokra (Fromkin 1973). A hibák elemzésével az egyes tervezési szintek normál működéséről kaphatunk képet. A megakadások vizsgálata információt nyújt továbbá arról a folyamatról is, hogy a beszéd során hogyan ellenőrizzük saját közléseinket a rejtett és a felszíni önmonitorozás segítségével, és hogyan megy végbe egy esetleges hiba korrekciója. A beszéd „hibás” jelenségeinek tanulmányozása azért is fontos, mert az ép beszéd hibáit a patológias beszéd jelenségeivel összehasonlítva a nyelvi (tervezési) nehézségek jellegzetességei is feltérképezhetők. A megakadásjelenségek vizsgálata tehát fontos információkkal szolgál a beszédtervezés folyamatáról, a tervezési szintek működéséről és az önellenőrzési mechanizmusról. A megakadások elemzése a pszicholingvisztikán túl a beszélt nyelvi grammatika, a társalgáselemzés, a szöveg- és a pragmatika szempontjából is hasznosítható.

A disszertáció témája két megakadásjelenség, a hezitálás és a töltelékszó többszempontú vizsgálata: magyar nyelven első ízben tartalmaz elemzést a jelenségek funkciójának és artikulációs megvalósulásainak összefüggéseiről fonetikai és

pszicholingvisztikai vonatkozásban nagy mennyiségű empirikus adatra támaszkodva. A disszertáció magyar nyelven szintén elsőként közöl adatokat a gyermekek hezitációs jelenségeinek formáns- és időtartam-értékeire vonatkozóan; illetőleg a hezitálás megítéléséről a felnőttek körében egy kérdőíves felmérés alapján. A kutatás eredményei a megakadásjelenségek vizsgálatán keresztül a beszédtervezés és az önellenőrzés rejtett mechanizmusáról adnak pontosabb képet, ezáltal árnyalják a beszéd létrehozásának folyamatáról meglévő ismereteinket.

2. AZ ÉRTEKEZÉS FELEPÍTÉSE

A dolgozat 14 fejezetből áll. A hezitációs jelenségeket és a töltelékszavakat többféle szempontból elemeztem (akusztikai realizáció, funkció és ezek összefüggései, az előbbieket gyermekek és felnőttek spontán beszédében egyaránt.

Az 1. fejezet a bevezetés, amely a téma meghatározását és a kutatás általános célját foglalja magában.

A beszédprodukciónak a folyamatát, az ezzel kapcsolatos modelleket és elméleteket a 2. fejezet tartalmazza.

A 3. fejezet tárgyalja a spontán beszéd jellemzőit, a szövegtípusokat és ismerteti a magyar nyelven készült nagyobb korpuszokat.

A 4. fejezet a kutatás szűkebb témakörét, a megakadásokat tárgyalja a szakirodalom alapján: milyen típusokat lehet elkülöníteni, milyen gyakran fordulnak elő a beszédben, milyen kutatási célokkal és módszerekkel vizsgálták a jelenséget.

Az 5. fejezet az önellenőrzési és a korrekciós folyamatokról szól, áttekintve az ezzel kapcsolatos elméleteket.

A 6. fejezet tartalmazza az értekezés céljait és főbb hipotéziseit. A disszertáció magyar nyelven elsőként kísérel meg választ adni arra, hogy a spontán beszéd hezitációs jelenségei és töltelékszavai eltérő akusztikai szerkezettel valósulnak-e meg az egyes funkciókban. A hipotézis szerint az elemzett megakadások artikulációs kivitelezése funkcionálisan különböző. Az értekezés célja továbbá a hezitációs jelenségek többszemponútú vizsgálata 6–7 éves gyermekek spontán beszédében. Azt feltételeztük, hogy az óvodásoknál a hezitálás még csak kialakulóban van, emiatt az artikulációja sem szilárdult meg – hipotézisünk szerint a funkciófüggő kivitelezés még nem mutatható ki ebben az életkorban. Fontos kérdés, és a magyar beszédre még nem született elemzés azzal kapcsolatban, hogy a beszédben előforduló hezitációknak milyen a szubjektív beszélői/hallgatói megítélésük.

A 7. fejezet ismerteti a kísérletek általános módszertanát, az adatbázist és a kísérleti személyeket.

A hezitációs jelenségek vizsgálatának eredményeit a 8. fejezet tartalmazza négy nagyobb egységre tagolódva: a felnőttek és a gyermekek spontán beszédének elemzése, a két korcsoport összevetése és a hezitálás megítélésével kapcsolatos kérdőíves vizsgálat alapján.

A 9. fejezet a két tölteléksszóval kapcsolatos kutatást ismerteti.

- A 10. fejezet tartalmazza a következtetéseket az egyes kutatásokkal kapcsolatban, illetve az általános konklúziókat.
- A 11. fejezet a disszertáció rövid összefoglalása.
- A 12. fejezet az értekezés téziseit tartalmazza.
- A 13. fejezetben szerepel a felhasznált szakirodalom.
- A 14. fejezet a hezitálás megítélésével kapcsolatos vizsgálatához felhasznált kérdőívet tartalmazza mellékletként.

3. ANYAG, MÓDSZER, KÍSÉRLETI SZEMÉLYEK

Az értekezésben a hezitálások és a két töltelékshóként szereplő lexéma (*tehát és ilyen*) vizsgálatához a BEA adatbázis (Gósy 2008) mintegy 700 percnyi (11,8 órányi) felvételét elemeztük.

A gyermekek hezitációinak vizsgálatához óvodai környezetben rögzítettünk spontán narratívákat. Az akusztikai fonetikai vizsgálatokat a Praat 4.4-es verziószámú beszédelemző szoftverrel végeztük. Az adatokon statisztikai elemzéseket végeztünk az SPSS 8.0 és 13.0 verziószámú statisztikai programmal.

Az akusztikai fonetikai vizsgálatokat kiegészítő, a hezitálások megítélésével kapcsolatos kutatáshoz kérdőívet állítottunk össze, amely nyolc zárt és nyitott kérdést tartalmazott (lásd Melléklet).

A disszertációban összesen 40 beszélő (20 felnőtt és 20 gyermek) hezitációs jelenségeit; 20 beszélő *tehát és ilyen* lexémáit elemeztük, a kérdőíves kutatásban pedig 80 fő adatait dolgoztuk fel.

4. HEZITÁCIÓS JELENSÉGEK A SPONTÁN BESZÉDBEN

A kitöltött szünetek a spontán beszéd természetes jelenségei, minden beszédtervezési fázisban és számos funkcióban megjelenhetnek. Jelzik a beszélő bizonytalanságát, időt biztosítanak az önmonitorozási és korrekciós folyamatokhoz, illetve fontos szerepük van a társalgásban – a beszédészándék jelzésére – és a beszédfeldolgozási folyamatokban is (Levelt 1989, Fox Tree 2002). Gyakoriságukat számos tényező befolyásolja: a beszélő kora, pszichés állapota, a téma, a szövegtípus, a közlés hossza stb. (vö. Bortfeld et al. 2001, Shriberg 1996).

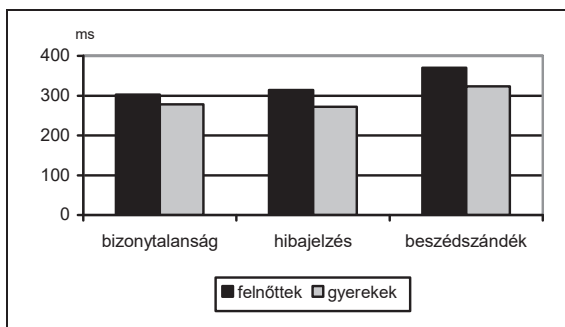
Az értekezésben magyar nyelven elsőként arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a hezitációs jelenségek milyen akusztikai paraméterekkel valósulnak meg a beszédben és mutatnak-e funkciófüggő realizációt. A kitöltött szüneteket a BEA spontánbeszéd-adatbázis és gyermekekkel készített interjúk alapján elemeztük. A fonetikai realizáció alapján elkülönítettük a hezitálások típusait, meghatároztuk időtartamukat és beszédbeli funkciójukat. Az akusztikai elemzéseket a Praat 4.4-es verziószámú programmal, a statisztikai elemzéseket pedig az SPSS 13.0 szoftverrel végeztük. A kutatáshoz 20 felnőtt és 20 óvodás spontán beszédét elemeztük.

Az eredmények szerint a beszélő életkora meghatározó tényező a hezitálás gyakoriságának szempontjából. A gyermekek percenként átlagosan 1,58 hezitációs

jelenséget ejtettek – az előfordulási arány beszédükben körülbelül fele a felnőtteknél mért átlagértéknek (3,82 hezitálás/perc). A magyar beszélők – életkortól függetlenül – a legnagyobb arányban a semleges magánhangzót ejtik hezitálás funkcióban (felnőttek: 78,5%, óvodások: 71,8%). A bilabiális nazális a második leggyakoribb hezitációs jelenség, a két hangból álló formák a felnőtteknél sem gyakoriak; az óvodások azonban még kisebb arányban ejtik ezeket az artikulációs tervezést igénylő típusokat.

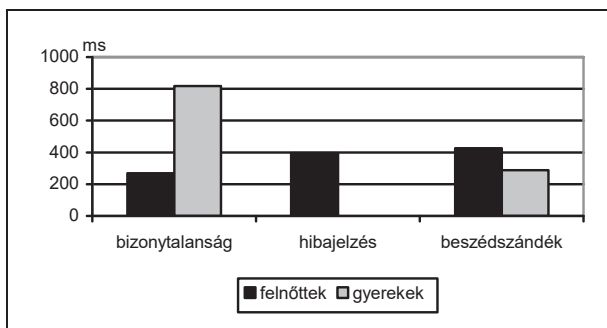
Az eredmények azt mutatták, hogy a magyarban is ki lehet mutatni egy tendenciaszerű funkciómegoszlást a hezitálások különféle formái között. Az egy hangból álló hezitációs formákkal szemben a beszélők a hangkapcsolatokat (*öm, öh, ömh* stb.) nem ejtik téves kivitelezésekkel együtt. A komplexebb formák nem alkalmasak a komolyabb beszédtervezési problémák, tényleges hibák áthidalására, mert bizonyos artikulációs tervezést igényelnek. Beszédszándék jelzésére azonban – hosszabb időtartamuk miatt – a beszélők sokszor ejtik a hangkapcsolatban realizálódó formákat.

A funkció és az időtartam összefüggéseire vonatkozó vizsgálat eredményei szerint – a beszélő életkorától függetlenül – a svá és a bilabiális nazális típusú hezitálás is hosszabb időtartamban valósul meg a beszédszándék funkcióban, mint bizonytalansággént (1. ábra és 2. ábra).

1. ábra

A svá típusú hezitálás időtartamátlagai a különböző funkciókban a felnőttek és a gyermekek beszédében

2. ábra

A [m]-típusú hezitálás időtartamátlagai a különböző funkciókban a felnőttek és a gyermekek beszédében

A funkciófüggő időtartambeli különbség azzal magyarázható, hogy beszédsszándék esetén a beszélő a hezitálást tudatosabban, jelzés értékűen használja a társalgásban – ez a tudatosság a hosszabb kivitelezésben érhető tetten.

A formánsértékek elemzése csak részben igazolta a svá-hezitálás funkciófüggő realizációját. Az első formáns értékében sem a férfiak, sem a nők ejtésében nincs szignifikáns különbség az egyes funkciókban mért formánsértékek között. A svá második formánsának frekvenciaértékében a statisztikai elemzés szignifikáns különbséget igazolt a férfiak ejtésében: a semleges magánhangzó F2-je alacsonyabban valósul meg a beszédsszándék funkcióban, mint hezitálásként (1. táblázat).

1. táblázat: A [ə] formájú hezitálás második formánsának értéke (Hz)

A [ə] formájú hezitálás második formánsának értéke (Hz)						
funkció	bizonytalanság		hibajelzés		beszédsszándék	
csoport	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.
férfiak	1550,41	139,53	1522,25	154,47	1481,42	108,41
nők	1770,34	138,16	1726,33	189,71	1782,41	238,43
gyermekek	1735,66	202,95	1674,78	220,90	1841,36	224,20

A svá funkciófüggő realizációja a férfiak ejtésében tehát az F2 értékben mutatható ki. A frekvenciaértékekből arra lehet következtetni, hogy a férfiak a nyelv vízszintes mozgását tekintve kissé hátrébb valósítják meg a svát beszédsszándék funkcióban, mint hezitáláskor. A nők beszédében nem találtunk szignifikáns funkciófüggő megvalósulást, de tendenciaszerűen kimutatható, hogy a svá F2 értéke a nők ejtésében a legalacsonyabb akkor, ha a hezitálás hiba környezetében szerepel, vagyis

ekkor képzik a semleges magánhangzót hátrébb a szájüregben. A nőknél és a gyermeknél a [ə] F2-je a beszédészandék funkcióban realizálódik a legmagasabb frekvenciaértéken, azaz a nyelv vízszintes mozgását tekintve relatíve előrébb.

A hezitálások megítélésével kapcsolatos vizsgálatához kérdőívet állítottunk össze, amely többek között azokra a kérdésekre kereste a választ, hogy az adatközlőket mennyire zavarja ez a jelenség, kitől vagy milyen helyzetben hallják leggyakrabban az öözt: mennyire gyakori a jelenség véleményük szerint a fiatalok és az idősek beszédében, családi és baráti körben, a médiában és az egyetemi előadásokban, illetve hogyan ítélik meg a saját beszédüket a hezitálás gyakoriságának szempontjából. Fontos kérdés, és kiegészíti a kontextus alapján végzett elemzéseinket, hogy ha az adatközlők hezitálnak, milyen ok(ok)ból teszik. A kérdőívet 80 adatközlővel töltöttük ki, 40 nő és 40 férfi vett részt a kutatásban. Életkoruk 20–30 év, mindannyian egyetemisták vagy egyetemet végeztek, egynyelvű budapestiek.

Az adatközlők többsége saját beszédében ritkának tartja a hezitálást, noha az empirikus kutatások azt mutatták, hogy a fiatalok beszédében a hezitálás a leggyakoribb megakadási jelenség (vö. Gósy 2003, Markó 2004). A valóságban a fiatal adatközlők gyakrabban hezitálnak, mint ahogyan azt gondolják saját beszédükről. Ez egyrészt arra utal, hogy az önmonitorozás nem észleli a kitöltött szüneteket olyan arányban, mint ahogyan valójában előfordulnak. Másfelől azonban lehetséges, hogy az adatközlők nem vallották be, hogy ők maguk is sokat hezitálnak, ez a hezitálás egyfajta stigmatizációjára enged következtetni a fiatalok körében.

A szubjektív adatok szerint a beszélők leggyakrabban a lexikális előhívás problémája miatt ejtenek kitöltött szünetet, amelynek időtartama alatt igyekeznek aktíválni a keresett lexémát. A hezitálás második leggyakoribb oka a kérdőíves felmérés szerint a fogalmi tervezés pillanatnyi nehézsége, vagyis a gondolatok közötti válogatás. A válaszok továbbá arra utalnak, hogy a beszélő nehézségei nemcsak a beszédtervezési folyamatból, vagyis nyelven belüli tényezőkből adódnak; hanem jelezhetik a beszélő pillanatnyi állapotát (izgalom, fáradtság), vagy következhetnek a beszédhelyzetből (kellemetlen téma).

5. A TEHÁT ÉS AZ ILYEN LEXÉMÁK VIZSGÁLATA

A nyelvi jelek egy része többféle funkciót is betölthet a spontán beszédben, megjelenhetnek szintaktikai és nem szintaktikai pozícióban (töltelékszóként és diskurzusjelölőként) is. A töltelékszó úgy definiálható, hogy a közlésbe tartalmilag nem illeszkedő, funkcióját tekintve a diszharmonia egyfajta feloldását segítő szó vagy szókapcsolat. Ezek a nyelvi elemek – csakúgy, mint a kitöltött szünet – utalnak a beszélő átmeneti produkciós nehézségeire. A töltelékszók megjelenése az önmonitorozási folyamatokkal is kapcsolatban van, továbbá használatuk a társalgás során jelzi a beszélő szándékát arra, hogy folytatni kívánja a közlést (Schachter et al. 1991, Bortfeld et al. 2001). A töltelékszók ezáltal segítenek a beszélőknek a társalgás koordinálásában, a beszélőváltások kivitelezésében (Clark 1994). A tölte-

lékszók jól definiált jelentésük ellenére a spontán közlésekben elveszítik konvencionális tartalmukat, az eredeti funkciójuk megváltozik, de úgy, hogy az új funkció mellett a régi tartalom is használatban marad. Minthogy ezek a szavak eredeti jelentésükben és funkciójukban továbbra is előfordulnak, a töltelékszó funkció kialakulása bővülést jelent, ez egyfajta szinkrón nyelvi változás. Ez akkor következik be, ha egyre több ember használja az adott lexémát mintegy beszédproduktions mankóként. Napjainkban a *tehát* és az *ilyen* szavak funkcióbővülése érhető tetten, amennyiben az eredeti, szótározott jelentéseik mellett (illetve azoktól függetlenül) töltelékszóként viselkednek. Ezek olyan lexémák, amelyek szintaktikai funkciójukon felül töltelékszók és diskurzusjelölők is lehetnek a közlésben. A kutatás hipotézise szerint egy, a napjainkban zajló, szinkrón nyelvhasználati változás tanúi vagyunk. Feltételezzük továbbá azt is, hogy ez a funkcióbővülés az artikulációs gesztusokban is megjelenik, vagyis a *tehát* és az *ilyen* szavak kiejtése funkciófüggő. Úgy gondoltuk, hogy a töltelékszó funkcióban változik a lexémák időtartama, valamint a magánhangzók artikulációja is eltérést mutat a konvencionális és az új funkcióban. A magyar nyelvre vonatkozóan egyes diskurzusjelölő elemek (például *úgyhogy*) funkciófüggő realizációját már igazolták a legújabb kutatások (Markó-Dér 2009), ezért feltételezhetően ez a tendencia további nyelvi, spontán beszédben gyakori elemekre is igazolható.

A *tehát* és az *ilyen* szavak előfordulását és feltételezett funkciófüggő kiejtését BEA spontánbeszéd-korpusz (Gósy 2008) 20 beszélőjének anyagában elemeztük. A 9 nő és 11 férfi beszélő magyar anyanyelvű, budapesti fiatal (életkoruk 22 és 31 év közötti). Az elemzéshez 533 percnyi spontán beszédet használtunk. A spontánbeszéd-korpuszban meghatároztuk a *tehát* és az *ilyen* lexémák számát, és a kontextus alapján elemeztük a beszédben betöltött funkciójukat. Elemeztük a két szó akusztikai szerkezetét a Praat szoftverrel (4.04-es verzió), a szavak teljes időtartamát, valamint a magánhangzók első és második formánsát határoztuk meg. A statisztikai az SPSS szoftver 8.0-ás verziójával végeztük.

Az eredetileg kötőszó funkciójú lexéma 58,5%-ban, az eredetileg névmás szófajú szó pedig 69,2%-ban fordult elő töltelékszóként. Az eredmények azt igazolták, hogy a hipotézisünknek megfelelően az elemzett lexémák nem eredeti funkciójukban, hanem töltelékszóként szerepelnek a beszédben a legnagyobb arányban (2. táblázat).

2. táblázat: A *tehát* és az *ilyen* lexémák száma a vizsgált anyagban

Nem	Az elemzett szavak száma					
	A <i>tehát</i> funkciói				Az <i>ilyen</i> funkciói	
	töltelékszó	'következésképpen'	'azaz'	beszédszándék	névmás	töltelékszó
Nő	106	16	48	24	21	46
Férfi	207	28	77	29	39	89
Összesen	313	44	125	53	60	135

A *tehát* az esetek nagy részében (90,7%) elveszti eredeti formáját, és egyszerűtagos nyelvi jelként realizálódik; míg az *ilyen* lexémát a beszélők általában (93,3%) az eredeti, kétszótagos változatban ejtik. A statisztikai elemzés mindkét nem beszédében igazolta hipotézisünket, hogy a hangsor időtartama a beszédben betöltött funkciótól függ. A *tehát* megvalósulásai rövidebbek a töltelékszó funkcióban, mint a kötőszó funkcióban (3. táblázat). Ennek oka, hogy töltelékszóként nem; míg grammatikai viszonyokat kifejező lexémaként lényeges elemei a közlésnek, és ez a különbség az artikulációs kivitelezésben is megjelenik.

3. táblázat: A *tehát* hangsor időtartama a különböző funkciókban

Funkció	A szavak időtartama (ms)					
	nők		férfiak		összes beszélő	
	átl.	átl. elt.	átl.	átl. elt.	átl.	átl. elt.
Töltelékszó	177,96	57,10	174,70	66,41	175,80	63,34
Kötőszó1	246,93	72,63	217,07	85,31	227,93	81,37
Kötőszó2	226,08	65,85	232,93	81,05	230,30	75,37
Beszédszándék	311,04	114,79	296,48	83,31	303,07	98,08

A beszédszándék funkcióban a nyelvi elem időtartama szignifikánsan hosszabb, mint a töltelékszó és a kötőszó funkciókban – a beszédszándék funkcióban ejtett *tehát* lexémának célja van, mégpedig az, hogy a beszélő közlési szándékát kívánja jelezni, ezért hosszabb időtartamban ejti.

A lexéma funkciója a formánsszerkezetet is befolyásolja. A statisztikai elemzés eredményei szerint a *tát* hangsor magánhangzójának F1 értéke változik az egyes funkciókban: a kötőszóként szereplő hangsorban – nemtől függetlenül – magasabb, mint a töltelékszó és a beszédszándék funkcióban. Ez azt jelenti, hogy a magánhangzó a nem szintaktikai (töltelékszó és beszédszándék) funkcióban neutralizálódik, a nyelv függőleges mozgására legalsó nyelvállás helyett középső pozíció jellemző. A funkció meghatározó tényező a *tát* magánhangzójának F2 értéke szempontjából is, ezt a statisztikai elemzés mindkét nem esetében igazolta: az F2 magasabb frekvenciaértéken realizálódik, ha a *tát* kötőszóként szerepel a közlésben, mint amikor töltelékszóként. A magánhangzó minősége a töltelékszóban és a beszédszándék jelzésekor túlnyomó többségben semleges magánhangzó volt; míg a kötőszókban realizálódók az [a:] magánhangzó ejtését közelítették. Az akusztikai realizációra vonatkozó elemzés eredményei igazolják, hogy a funkciók elkülönítésének alapjaként a nem szintaktikai (töltelékszó és beszédszándék) és az eredeti, szintaktikai (két jelentésű kötőszó) realizációi sorolhatók egy csoportba.

Az *ilyen* időtartamára vonatkozó statisztikai elemzés azt mutatta, hogy a vizsgált hangsor a töltelékszó funkcióban szignifikánsan hosszabban valósul meg, mint amikor névmásként szerepel a közlésben (4. táblázat).

4. táblázat: Az *ilyen* hangsor időtartama a funkció függvényében (ms)

Az <i>ilyen</i> hangsor időtartama (ms)						
funkció	nők		férfiak		összes beszélő	
	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.	átlag	átl. elt.
töltelékszó	244,26	79,11	220,22	75,10	228,41	77,05
névmás	194,61	93,29	196,17	54,08	195,63	69,53

A töltelékszóként szereplő *ilyen* hosszabb időtartama azzal magyarázható, hogy névmásként az *ilyen* mindig valamilyen más tartalmas szóval együtt szerepel egy szerkezetben és a szókapcsolati struktúra idézi elő az objektíve rövidebb időtartamot. Amikor ez a lexéma töltelékszóként jelenik meg, akkor nincs szókapcsolati kontextus, és ez hosszabb realizálást eredményez.

Az [i] formánsértékeiben nem sikerült funkciófüggő különbséget igazolni. Szintén nem találtunk szignifikáns különbséget az [ɛ] F1 értékében a funkciótól függően sem a nők, sem a férfiak beszédében. A nyelvváltsfok tehát egyik magánhangzónál sem változik nagymértékben az *ilyen* funkciójától függően (vö. 5. táblázat).

5. táblázat: Az [i] és [ɛ] magánhangzók első és második formánsának értéke a különböző funkciókban (átlag és átlagos eltérés)

	Formánsértékek (Hz)							
	töltelékszó				névmás			
	F1		F2		F1		F2	
nők	átl.	átl. elt.	átl.	átl. elt.	átl.	átl. elt.	átl.	átl. elt.
[i]	438,58	60,06	2353,93	187,95	427,95	49,62	2330,66	183,06
[ɛ]	655,84	95,91	1879,04	198,80	621,90	92,47	1902,19	233,60
férfiak	F1		F2		F1		F2	
[i]	363,77	46,48	2108,11	157,82	352,10	48,03	2123,65	171,73
[ɛ]	596,68	57,88	1687,27	144,34	585,87	57,02	1794,07	136,99

A funkciófüggő ejtést az *ilyen* lexéma esetén csak a férfiak ejtésében az [ɛ] magánhangzó második formánsának értékében lehet kimutatni: a töltelékszóként ejtett lexéma [ɛ] magánhangzójának második formánsa szignifikánsan alacsonyabb frekvenciaértéken realizálódik, mint a névmás funkciójú hangsorban.

6. KÖVETKEZTETÉSEK

A jelen kutatás célja két megakadásjelenség funkciójának és a hozzájuk kapcsolódó akusztikai fonetikai realizációk elemzése volt. A kutatás nagy mennyiségű

spontán beszéden történt, az adatokat statisztikai vizsgálatnak is alávetettük. Az eredmények alapján a következő tézisek fogalmazhatók meg.

1. A magyar hezitációs jelenségek változatos formákban és időtartamban valósulnak meg, és számos funkciót töltenek be a spontán beszédben. A magyarban a leggyakoribb kitöltött szünet semleges magánhangzóként valósul meg, ennek funkciófüggő realizációja az időtartamban és a második formáns értékében ragadható meg.

2. A hezitálások környezetében lévő néma szünetek időtartamát meghatározza a szünet hezitáláshoz viszonyított pozíciója és a beszélő neme. A hezitálást megelőző néma szünetek hosszabb időtartamban valósulnak meg, mint a kitöltött szünetet követők. A férfiak hosszabb néma szüneteket tartanak a hezitációk előtt és után is.

3. A gyermekek kitöltött szünetei formánsszerkezetben, időtartamban és a funkciók arányában is eltérnek a felnőttekéitől, de bizonyos tendenciák életkortól függetlenül igazolhatók a beszédben, például a realizációk arányával, vagy a néma és a kitöltött szünetek összefüggéseivel kapcsolatban.

4. A mai spontán beszédben a *tehát* és az *ilyen* lexémák funkcióinak aránya változik. Az elemzett szavak ugyan megtartják eredeti funkciójukat a spontán beszédben (kötőszó, illetve névmás), de legnagyobb arányban már töltelékszóként jelennek meg a közlésekben, továbbá a *tehát* fontos szerepet tölt be a diskurzusokban beszédsszándék jelzésére. A funkciófüggő kivitelezés a *tehát* szó esetében nagyobb mértékben igazolható: az első és a második formáns, továbbá a hangsor időtartama is változik attól függően, hogy a lexéma töltelékszóként, beszédsszándék funkcióban vagy kötőszóként szerepel a közlésben. Az *ilyen* időtartama szintén eltérő eredeti és töltelékszó funkciójában, a formánsértékekben kisebb mértékű módosulást igazoltunk.

5. A hezitálásnak és a *tehát* lexémának számos közös jellemzőjük van. A funkciókörük nagyrészt fedi egymást, illetve funkciófüggő időtartamuk is hasonló tendenciát mutat: bizonytalansági megakadásként a legrövidebbek és beszédsszándék funkcióban valósulnak meg a leghosszabb időtartamban. A formánsértékek funkciótól függő megvalósulása legnagyobb mértékben az F2 esetben igazolható mindkét jelenségnél, vagyis a nyelv vízszintes mozgása változik a legnagyobb mértékben a beszédbeli funkciótól függően.

7. AZ ÖSSZEFOGLALÁSHOZ FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bernstein, Basil 1962. Linguistic codes, hesitation phenomena, and intelligence. *Language and Speech* 5. 31–46.
- Boomer, Donald S. 1965. Hesitation and grammatical encoding. *Language and Speech* 8. 148–158.
- Bortfeld, Heather – Leon, Silvia D. – Bloom, Jonathan E. – Schober, Michael F. – Brennan, Susan E. 2001. Disfluency Rates in Conversations: Effects of Age, Relationship, Topic, Role and Gender. *Language and Speech* 44 (2). 123–147.

- Clark, Herbert H. 1994. Managing problems in speaking. *Speech Communication* 15. 243–250.
- Fox Tree, Jean E. 2002. Interpreting pauses and ums at turn exchanges. *Discourse Process* 34 (1). 37–55.
- Fromkin, Victoria A. 1973. The non-anomalous nature of anomalous utterances. In Fromkin, Victoria A. (ed.): *Speech Errors as Linguistic Evidence*. Mouton. The Hague. 215–242.
- Gósy Mária 1998. A beszédtervezés és beszédkivitelezés paradoxona. *Magyar Nyelvőr* 122/1. 3–15.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127/3. 257–277.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Gósy Mária 2008. Magyar spontán beszéd adatbázis – BEA. *Beszédkutatás* 2008. 116–128.
- Huszár Ágnes 1998. Az elszólásvizsgálat egy lehetséges módja. *Beszédkutatás* 1998. 21–34.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. MIT Press. Cambridge.
- MacLay, Howard – Osgood, Charles E. 1959. Hesitation phenomena in spontaneous English speech. *Word* 15. 19–44.
- Mahl, George F. 1956. Disturbances and silences in the patient's speech in psychotherapy. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 53. 1–15.
- Markó Alexandra 2004. Megakadások vizsgálata különféle monologikus szövegekben. *Beszédkutatás* 2004. 209–222.
- Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona 2009. How to distinguish? A corpus-based study on Hungarian discourse markers. In Lengyel Zsolt – Navracsics Judit (eds.): *Studies on the mental lexicon. Language Acquisition – Speech Production – Speech Perception*. Tinta Kiadó. Budapest. 393–408.
- Schachter, Stanley – Christenfeld, Nicholas – Ravina, Bernard – Bilous, Frances 1991. Speech disfluency and the structure of knowledge. *Journal of Personality and Social Psychology* 60. 362–367.
- Shriberg, Elizabeth 1996. Disfluencies in Switchboard. *Proceedings, International Conference on Spoken Language Processing*. Vol. Addendum, Philadelphia. 11–14.

8. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

- Horváth Viktória 2004. Megakadásjelenségek a párbeszédekben. *Beszédkutatás* 2004. 187–199.
- Horváth Viktória 2006. The tip of the tongue phenomenon with elderly. In Lengyel, Zsolt – Navracsics, Judit (eds.): *Selected papers of 8th Summer School of Psycholinguistics*. Veszprém.

- Horváth Viktória 2006. A spontán beszéd és a beszédfeldolgozás összefüggései gyerekeknél. *Beszédkutatás* 2006. 134–146.
- Gósy Mária – Horváth Viktória – Csabai Katalin 2006. Disfluencies in the spontaneous speech of normally developed and SLI children. *Stem, Sprach- en Taalpathologie* 14. 82–84.
- Horváth Viktória 2007. Vannak-e „női” és „férfi” megakadásjelenségek a spontán beszédben? *Magyar Nyelvőr* 2007/3. 315–323.
- Gósy Mária – Horváth Viktória – Bata Sarolta 2008. Szabálytalan előzés a beszéd-produkcióban. *Magyar Nyelvőr* 132/4.
- Gósy Mária – Horváth Viktória 2008. The acoustic-phonetic analysis of two words shifting toward being fillers. Becoming fillers in spontaneous speech of Hungarian. In Sock, Rudolph – Fuchs, Susanne – Laprie, Yves (eds.): *Proceedings of the International Speech Production Seminar*. Strasbourg. 153–156.
- Gósy Mária – Horváth Viktória 2009. Hogyan tükrözi a kiejtés a nyelvi funkció változását? In Keszler Borbála – Balázs Géza (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Kiadó, Budapest. 37–45.
- Gyarmathy Dorottya – Gósy Mária – Horváth Viktória 2009. A rejtett és a felszíni önmonitorozás temporális jellemzői. In Keszler Borbála – Balázs Géza (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Kiadó, Budapest. 46–55.
- Horváth Viktória 2009. Funkció és kivitelezés a hezitációs jelenségekben. In Lengyel Zsolt – Navracsics Judit (szerk.): *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához*. Tinta Kiadó, Budapest. (közlésre elfogadva).
- Horváth Viktória 2009. Hezitációs jelenségek óvodáskorban. *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához*. Tinta Kiadó, Budapest. (közlésre elfogadva).
- Horváth Viktória 2010. The function-dependent realization of Hungarian hesitation phenomena. *Acta Linguistica Hungarica* (közlésre elfogadva).

9. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN TARTOTT ELŐADÁSOK

- Megakadásjelenségek a párbeszédekben*. Balatonalmádi Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem. 2004 május.
- The tip of the tongue phenomenon with elderly*. Summer School of Psycholinguistics, Balatonalmádi. 2005 május.
- A spontán beszéd megakadásjelenségei óvodáskorban* (Társszerző: Kalina Krisztina). Beszédkutatás 2005 konferencia. 2005 október.
- A spontán beszéd és a beszédfeldolgozás összefüggései 6-7 éves gyermekeknél* (Társszerző: Kalina Krisztina). Balatonalmádi Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem. 2006 május.
- Disfluencies in the spontaneous speech of normally developed and SLI children* (Társszerzők: Gósy Mária és Csabay Katalin), 5th International Conference on Speech Motor Control, Nijmegen. 2006 június.

- Különbözik-e a nők és a férfiak spontán beszéde?*. Szép magyar beszéd verseny országos döntője, Esztergom. 2007 április.
- Szófajfüggők-e a spontán beszéd megakadástípusai?* Beszédkutatás 2007 konferencia, MTA Nyelvtudományi Intézet. 2007 november.
- Disfluencies in the spontaneous speech of typically developing and dyslexic children* (Társszerzők: Imre Angéla és Csabay Katalin). 12th Congress of the International Clinical Phonetics and Linguistics Association, Istanbul, June 25–28, 2008.
- Nyelvi jolly jokerek* (Társszerző: Gósy Mária). Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban, ELTE, Budapest. 2008. november 11–12.
- Az önmonitorozásra utaló szünetek funkciói* (Társszerzők: Gósy Mária és Gyarmathy Dorottya). Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban, ELTE, Budapest. 2008. november 11–12.
- Hezitációs jelenségek a spontán beszédben*. Kazinczy verseny országos döntője. Kecskemét, Tanítóképző Főiskola. 2009. április 17.
- Funkció és kivitelezés a hezitációs jelenségekben*. XI. Balatonalmádi Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem. 2009. május 26.
- Hezitációs jelenségek óvodáskorban*. Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban. Budapest. 2009 október.